

EREMIIDI MONOLOOG

Karl Ristikivi päevaraamat 1957–1968. Tallinn: Varrak, 2008. 1112 lk.

Viimane kümnend on toonud avaliku huvi keskmesse rohkesti omaeluloolisi või kvaasieluloolisi tekste, mälestusi, elulugusid, kirju. Elulookirjandus, nii dokumentaalne kui ka fiktsionaalne, tasakaalustab ilmselt üldist fantaasialembust ja vajab Harry imedemaa menu kõrvale midagi väga argist ja omamaist mõistmaks, kus me oleme. Üldine huvi elulookirjanduse vastu ei üllata. Siiski on kevadel ilmunud Ristikivi päeviku menu ootamatu. Mis on seda huvi võimendanud? Päevaraamatu maht? Klassikuseisuses kirjaniku isik? Kas oli Ristikivi isikut ja päevikuid ümbritsevad suletuse salapära tõesti nii suur, et päeviku kaane kergitamine on otsekui Sinihabeme keelatud ruumi astumine?

Klassikuna kanoniseeritud, Tuglase ning Tammsaarega pjedestaali jagav Ristikivi on jätnud teistega võrreldes maha vähe mäletamise kohti („Meie juured on igas paigas, / kust me kunagi mööda käinud“). Ta loominguga ei seostu automaatselt mõni tsitaat, mõni tegelane või koht ta romaanidest. Kui nii juhtub, siis on see ta luule, ta „Arkaadia teel“. Kollektiivses mälus kinnistub Ristikivi kõige enam paguluse märgi all. Ta ei ole neid kirjanikke, kes loomingu omaeluloolised allikad nähtavale jätab. Läänemaa teenijatüdruku pojalt oli kirjanikuks saades pigem soov unustada, vähemalt ei tahtnud ta lapsepõlve haavu kõigi silme all sõrmitseda. Ta kasutas rohkem kujutlusvõimet kui vahetuid kogemusi, ta pigem

varjas omaeluloolist alget ja segas jälgi. Ta oli neid üldse mitte harvu kirjanikke, kes oma kirjandusliku köögi ukse kinni hoiavad ega lase uudishimulikke nuhkima. Kes salapäratsevad seni, kuni märkavad tõsiasja, et ilma ühegi lambita ekslevad lugejad loomiseelses hämaruses ega oska leida seda, mis looja poolt valmis pandud. Nii seletab Ristikivi üsna palju oma kavatsusist lahti, vastab küsimustele, annab intervjuusid ja kirjutab paar mälestuskildugi. Nagu tema generatsioonile omane, kirjutab ta kohusetundlikult, aga ka pühendunult kirju. Ta 1940. aastate kirjad, eriti kirjad Lembit Mudale ei ole mitte ainult inforikas autobiograafiline materjal, vaid ka novell kirjades, kus ei puudu oma puäntki. Ristikivi kirjad on huvitavad, kuid kirju loevad vähesed, Ristikivil on „Hingede öö“, millest saavad aru vähesed, tal on palju romaane, kuid eriti puudutavad hinge ta luuletused. Nüüd on tal ka päevaraamat.

Ristikivi alustas päeviku kirjutamist mitu korda. Ülikooli lõpetamise aegu, 30. eluaasta lävel 1941. aasta 23. oktoobril Tartus alustatud päeviku nimetab ta alguses kirjanduslikuks päevikuks. Alustatud kirjanduslike refleksioonide ülestähendamiseks, muutub see päevik peagi omaelulooliseks ja katkeb 1944. aasta jaanuaris, kui Ristikivi on saanud Saksa sõjaväest puhkuse ja põgenenud Soome, kust ta sama aasta septembris siirdub Rootsi. Selles päevikus leidub ka viide ühele tosin aastat varem peetud päevikule, mis pole säilinud.

Pika depressiooni järel alustab ta taas päevikuga 1. augustil 1957. Oma kümne aasta (1957–1968) päevaraamatule pani Karl Ristikivi punkti umbes nelikümmend aastat tagasi. Kuigi ta pärast seda kirjutas veel mitu raamatut, pidi päevik jääma ta viimaseks teoseks ja ta teadis seda, vaevalt küll aimates päeviku menu. Sõprade seas oleks ta ehk kommenteerinud umbes nii: „Pealegi ei saa ma öelda, et see seekord oleks sündinud kogemata”, või „Vähe sellest, mis ma seni olen korda saatnud segaduse tekitamiseks eesti ja maailmakirjanduses” (nii kirjutas Karl Ristikivi küll ühe teise oma raamatu kohta Ants Orasele 18. veebruaril 1970). Muidugi oleks ta kurtnud, et ta elu ei paku kellelegi huvi jms.

Ristikivi päevik algab enesetutvustusega. Kes on selle teksti adressaat? Kirjadel on adressaat, päeviku adressaadi küsimus on keerulisem. Kui nõustuda, et päevikut kirjutatakse iseendale, oleksid saatja ja vastuvõtja üheskoos. Ometi pole raske märgata, et peale „iseenese” on päevikukirjutajal sageli silme ees kujuteldav lugeja, tundmatu ja ideaalne. Ka Ristikivi päevaraamat annab kohe alguses signaale, et ta päevik ei ole rangelt salapäevik, vaid kirjanikul oli sissekandeid tehes silme ees imaginaarne lugeja. Igal juhul ei ole see päevik süüdimatu eneseesitlus, vaid kaalutletud tekst.

Kirjanik Ristikivi päevik vastab hämmastavalt üheselt kõigile päeviku kaanoneile: ta on monotoonne, täis korduvaid sissekandeid, mälufragmente, tagasipöördumisi ühtede ja samade teemade juurde. Päevik algab enese tutvustamisega, aja ja koha mahamärkimisega, päevikupidaja jutustab tuhandel leheküljel palju oma hirmudest ja hingehädast, sügavast masendusest. Minnes ihu- ja hingevaevadelt üle kirjutamise vaevadele, tuleb ta meelemasendusest aegapidi enam-vähem välja ja

lõpetab oma lugulaulu Londoni hotelli-toas 20. juunil 1968 ja järgmisel päeval juba kodus Stockholmis. Londonis väriseva südamega ja muretsedes, kodus juba rahunenult. Ta paneb oma päevikule punkti, tänulik päeva eest, mil „vähemalt pole saanud mingit kaotust – kuigi ka mitte mingit võitu. Jumal, ole mu sõpradele ja mulle endale armuline!”

Selle teksti poeetikas on stilisatsiooni, käeviibet XIX sajandi traditsioonile. Ristikivi kaebekõne erineb küll papa Jannseni kaebusest Jannseni „Diariumis” (Ristikivi on ortodoks, Jannsen hoiab vennastekoguduse poole), mis ei tähenda, et kaebleb ainult autori fiktsionaalne mina. Ei, päeviku vorm legaliseerib ka kirjaniku enese halbade päevade sisekõne. See annab ka lugejale märku, et temagi võib oma kaebelauluga saada osaks ühisest *meiest*. Vahest on selles samastumisvõimaluses, seesuguse teksti produtseerimise teatavas kättesaadavuses üks selle monotoonse teksti sugestiivsuse saladusi: kuulatada, mis räägib *tema* ja kaalutleda, mida võiks rääkida *mina* – võttes õiguse eluloole.

Ristikivi päevik on kindlasti privaatne – väga inimlik, abitu ja liigutav dokument ja siiski ka väga kaalutletult privaatne, teadlikult kirjutatud kirjaniku päevaraamat. Püüdmata näha elu pidevalt ja tervikuna, keskendub päevik vahetule olevikule, kuid sisaldab tagasivaateid varasemale, korrates lühikesi ja sarnaseid sissekandeid ja esitades fragmentaarseid mälestusi.

Vaadates „pooletl teelt” pärast poole kirjutamisaja möödumist tagasi, võtab Ristikivi 1. augustil 1962 kokku:

„Viis aastat tagasi hakkasin kirjutama päevikut, kui seda selleks saab nimetada. See ei anna kindlasti mingit selget pilti ei mu välisest ega sisemisest käekäigust, veel vähem mingit ajatausta, nii nagu algul olin kavatsenud. Usun, et varasemad ajalehelõiked seda

isegi paremini teevad. Need märkmed on ühest küljest liiga lühikesed, teisest küljest puudutavad ainult tühiseid pisisju. Kui ma neid kunagi uuesti üle lugema hakkan, vaevalt nad isegi on mälule toeks.

Aga kui need viis aastat kord lühidalt kokku võtta, on need siiski toonud palju-palju kurbust, aga mõnikord ka rõõmu, isegi rohkem kui ma kirjutama hakates oskasin arvata, sest ma alustasin üsna laine põhjast” (lk 366–367).

Pangem tähele lauset „See ei anna kindlasti mingit selget pilti ei mu välisest ega sisemisest käekäigust, veel vähem mingit ajatausta”. Selliste kavatsustega ei kirjutata vaid iseendale, vaid säilitatakse midagi tulevaste päevade tarvis.

Ristikivi päevik ei sisalda teateid, mis teeksid avalikuks suuri saladusi; mida ta avaldab, selle on ta läbi mõelnud. Küll puistab ta krüptilisi teateid lugeja ahvatlemiseks ja kiusamiseks, sest ise ta ju teab vastuseid. Varjates sügavamalt isiklikku, antakse perioodiliselt informatsiooni peamiselt kõige selle kohta, mis seostub kirjutamisega, kaasa arvatud kirjutaja tervis. Sissekannetes kordub päevatöö ring: tööle, koju, kirjutama, öörahu. Korduvad ka tunnetuslikud eluringid: üksindus, mälestused, igatsused. Üksinduse pelgus ja üksioleku vabadus on samal kaaluksel.

Loov hing on oma päevikuga üksi olles otsekui jumala pilgu all, ta räägib oma hinge puhtaks, kuid ometi teatud piirini, ta on aus, kuid ometi ei unusta ta kontrollimast, mis mulje sellest jääb. Ta on inimene, aga ta jääb kirjanikuks.

Päevik algab „laine põhjast” ja liigub ülespoole jõudes enam-vähem stabiilse töö ja elurütmi kirjeldamiseni. Selle kõrval liigub Ristikivi kirjade meeoleukõver samal ajal pigem allapoole. Noore Ristikivi kirjades on ülemeelikust ja elurõõmu, kuid juba paguluse alguses

alates 1940. aastate lõpust kohtame pigem varavana meest. Siiski ei ole Ristikivi oma kirjades kordagi see kurb, väsinud ja hirmunud mees, kellel ta päevikus meelsasti esineb. Teades, et päevikus loodud enesekuvand loob tähendusi, rõhutab ta viisi, kuidas ta minevikku mäletab. Igapäevane kirjutamine lubab tal südant kergendada, alustada ajaloolise sarja kirjutamist ning seda jätkata. Päevikumärkmed on Ristikivi uurijaile asendamatu abimaterjal. Ta puistab üksikuid fakte paljude teoste loomislugudest, aga ka omaenda loost: „Kui oled seitse aastat elanud ühel maal põgenikuna, on raske ühel õhtul äkki ette võtta ja välja minna turistina.” Ja lisab: „Tegelikult on mu pagulaspõlv kestnud mitu korda seitse aastat.”

Päevikust tasub otsida „Hingede öö” autobiograafilisi märke, hirme, endeid. Kuid kirjanik ei tule lugejale liigselt vastu, ta mängib lugejaga, aimates, mille teadasaamine lugejat kiusab. Ta nimetab Kreekas kohatud poisse, räägib, kuidas üks raha välja petta soovib. Teine ei soovi, pole ime, et ta eelistab teist. Sellest teemast ei ole keegi peale päeviku toimetaja Janika Kronbergi (head registrid!) mööda pääsenud. Ning keegi ei ole otsinud signaale selle kohta, kelle silmadest on jutt: „imelised, pehmed, hallid, ärarääkimata kallid / on su silmad sumedad”.

Mis on kogu selle päevikus oleva Iioibi nutulaulu, selle masohhistliku enesehaletsuse tähendus peale selle, mis lugeja talle annab? Kas ei leia me ainult kirjutaja „mina”, mis nii nagu kõik kirjutavad minad on kontrolli all ja vaatamata enesepaljastatud abitusele ometi osalt konstrueeritud? Aga kuidas oleks see muidu võimalik? Annab ju päevik ehk ainsa aktsepteeritud võimaluse saata neidki signaale, mida muidu peaks vältima, kuid millest on raske vaikida, ja nii tuleb neilegi vorm leida. Võiks öelda, et see päevik on kõige päe-

vikuomasem, kõige päevikum päevik. Ta räägib palju ja reedab vähe. „Minevik kuulub mulle,” on Ristikivi sedastanud. Tulevik on saladus, keegi ei tea, kui suur tükk temast on veel alles, ehk:

*See, mis sa naeratades kinkisid,
võib kunagi otsa saada,
aga naeratus jääb.*

RUTT HINRIKUS

LEPITUSE TEOSTUMATU VÕIMALIKKUS

Jaak Tomberg. Kirjanduse lepitav otstarve. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 7. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009. 168 lk.

„Kirjanduse lepitav otstarve” on edukalt kaitstud doktoritöö, see fakt ütleb juba mõndagi raamatu kvaliteedi kohta. Ometi ei põhjenda väitekirja kaitsmine veel seda, et kaitstud tekst peaks tõusma laiemate teadus- ja kultuuriringkondade huviorbiiti – sageli on doktoritöös lahendatud probleem tähtis vaid kitsama erialase publiku jaoks. Jaak Tombergi uurimus on äärmuseni minevalt vastupidine: asetudes kirjandusfilosoofia hämaralt piiritletud distsiplinaarsesse ruumi, ei kõnelda siin sugugi lepitusest kui ühest konkreetsest probleemist, kirjanduse ühest funktsioonist, vaid räägitakse kirjanduse abil ontoloogilises mõttes kõigest – isegi sellest, mis enne kõike. Kõnealuses teoses eksplitseeritakse seega autori metafüüsiline alusasend, säärane julgus ja haare on moodsa teadustöö kontekstis harukordne. Mõistagi ei ole mainitud mõttetöö läbinisti originaalne, Tombergi ontoloogia toetub moodsa filosoofia suurkujudele (G. Deleuze, W. Benjamin, S. Žižek), kuid loogiliselt ja retooriliselt särav analüüs ja süntees ei jää teoses kiirustatud etüüdiks, vaid läbib teoreetilise põhiteljena töö kahte esimest teoreetilist peatükki. Samas on Tombergi töö nauditaval määral aus ja isiklik, siin tunnistatakse loodud teo-

reetiliste konstruktsioonide piire ja subjektiivsust (vt lk 151).

Laskumata pikemasse meeliskluse teaduse olemuse üle, julgen väita, et Jaak Tombergi teos on vaid formaalselt teadustöö, kuid sisuliselt ja stiililt nii filosoofiline mõttetöö kui ka kirjanduslik väljamõeldis. Viimast asjaolu pole Tomberg kirjutise formaalset rolli silmas pidades saanud rõhutada. Teadusideoloogilises plaanis eeldatakse ka postmetafüüsilisel ajal, et iga uurimuse loomulikuks käivitajaks peab olema tötetahe, kuid mulle tundub, et Tombergi uurimus on kõige sügavamas plaanis motiveeritud hoopiski eetilisel.

Järgnevad kriitilised märkmed pole suunatud uurimuse kui sisulise terviku vastu – sellena on „Kirjanduse lepitav otstarve” särav ja väljapeetud –, vaid üritavad pigem kõigutada uurimuse implitsiitset järeldust, et lepitus on kirjanduse *põhiline* funktsioon.¹ Üritan nendel veergudel alustada töö autoriga otsustavat vaidlust kirjanduse üle, mis on seni aja ja sobiva võimaluse puudusel luhtunud.

Kirjanduse ontoloogiline positsioon ja toime

Uurimuse laiahaardelisus ning tõlgendatavate autorite rohkus võivad tekitada kimbatust. Kui loogilised seosed eri filosoofide vahel on väga täpselt lahti

¹ Mõistagi vaidlen kõige üldisemal ontoloogilisel tasandil, mitte ei loetle vastukaluks kirjanduse teisi funktsioone.

kirjutatud, nagu ka see, mis aspekt kellelt omaks võetakse, siis keerukam on mõista, miks just need konkreet- sed autorid (W. Benjamin, G. Deleuze, H. Bergson, S. Žižek, J. Undusk) alu- seks võetakse. Teoreetiliste eelistuste puhul tekivad säärased miks-küsimu- sed sagedamini kui uurimustes kasuta- tud näitematerjali puhul, mis naiivse loodusteadustest pärineva arusaama kohaselt peaks jääma vaid uurimis- objekti staatusse. Kui tahta norida Tombergi teoreetilise konstruktsiooni kallal, siis tuleks keskenduda kirjakohtadele, kus teoreetiliselt olulisest auto- rist esmakordselt juttu tuleb. Sageli mainitakse keskseks osutuvaid auto- reid nagu muuseas, nad hiilivad vaik- selt ja ebalevalt lavale, nt mõtet lahkne- vusest Ühes (Tervikus) eneses „aitab selgitada näiteks Slavoj Žižek” (lk 27); ainsuslike võimalikkuste lõpmatu välja kirjelduseks „saaks arenduse esmaseks horisondiks võtta deleuze’iliku abso- luutse immanentsuse idee” (lk 30) jne. Ent norida oleks mõtet vaid siis, kui lähtuda eeldusest, et teoreetiline kon- struktsioon peab taotlema kui mitte absoluutses mõttes objektiivsust, siis vähemalt intersubjektiivselt mõisteta- vat eelist teiste teooriate ees. Mängime hoopiski korraks kaasa ning võtame mõistmispuudluse aluseks autori teesi: „Kirjandus lepitab” (lk 10) – tees ise, mida võiks nimetada alusintuitsioo- niks, selgitab Tombergi teoretiseerimise motivatsiooni. Paneme tähele, et Tom- berg peab taunitavaks kirjanduse kasu- tamist üksnes filosoofilise instrumendi- na, tahtes märgata ka kirjandusteoste individuaalseid iseärasusi (lk 11), teisi- sõnu – kirjandust ennast. Kirjanduse ja filosoofia pidevat vastastikust seost Tombergi töös ilmestaks hästi *herme- neutilise ringi* mõiste: töö moodustub filosoofia ja kirjanduse vahel toimivas konstruktiivses toetavas seoses, uuri- mus ise teostub filosoofia ja kirjanduse vahelises pingeväljas ning sellel on

muidki kirjanduslikule väljamõeldisele omaseid tunnuseid peale subjektiivsuse tunnustamise. Laskumata nende tun- nuste süvaanalüüsi, tuleb öelda, et „Kirjanduse lepitav otstarve” on üli- malt poeetiline teos, mille lugemine on nauditav ka väljaspool loogilist argu- mendijahti.

Subjektiivsuse tunnustamisest tule- nevalt möönab autor, et kirjandusteoses leidub lepitust eri lugejate jaoks erine- val määral (vt lk 110–111). Filosoofilised mõttekäigud üritavad avada – ning see õnnestubki veenvalt – mida omavahel lepitatakse ning kuidas see toimib. Ometi kumab uurimuse igast reast läbi, et autor on algusest peale lepitus- tarves veendunud, see tarve on (küllap kirjanduse vahetus kogemises) uurijale juba osaks langenud. Filosoofide abil, kellele Tomberg toetub, ei ole seda alg- set häälestust võimalik kuigi hästi teo- reetiliselt põhjendada (erandiks ehk Benjamin, kellega tundub Tombergil tekkivatki kõige intiimsem suhe), kuid minu hinnangul oleks viljakaks teoree- tiliseks metafooriks, mille kaudu Tom- berg saaks oma algset osadust seletada, *fenomenoloogia* mõiste. Mulle tundub, et antud töö on avaras mõttes fenome- noloogiline, näiteks lk 74 kirjutab autor: „Kui keegi võiks mõne kirjandus- teose kohta lausuda – „see lepitab nii mõndagi” – siis teeb ta seda seepärast, et on avastanud teose kaudu ka selle millegi, mis on alati juba lepitust taga nõudnud.” Hermeneutika ja fenome- noloogia abil oleks võimalik oma alus- intuitsioone teoreetiliselt toestada, praegu jääb siiski mulje, et uurimuse tees ripub õhus, leiab aset enne kõi- ke, misjärel luuakse teesi ümber teoo- ria ja konkreetsete tõlgenduste kehand. Minul pole ka sellise mõttekäigu akt- septeerimisega probleeme, kuid tead- lased ja õpetlased vajavad sageli enne- kõike autoriteetseid viiteid, enne kui nad kuulama hakkavad, mis sul öelda on.

Enne edasist kriitikat avagem lühidalt Jaak Tombergi põhiidee. Uurimus üritab näidata, et kirjanduslik väljamõeldis lepib (mõnevõrra) puhta võimalikkuse lõputut välja luhtunud tegelikkusega, kus miski on teostunud kõige muu ärajäämise arvelt. Kui lepituse otsimine on autorile oluline – ja seda see kahtlemata on –, siis võiks Tombergi uurimuse kirjanduseks ja väljamõeldiseks nimetamist pidada komplimentiks ning uurija taotluse tõeliseks salajaseks täitumiseks. Puhas võimalikkus jääb tegelikkuse seisukohalt transtsendentseks, seda ei saa ammendaval määral kirjeldada kas või juba seetõttu, et kirjeldav subjekt on uurimuses defineeritud lõhena võimalikkuse/tegelikkuse vahel ning lõhe ületamine oleks subjekti lagunemine (vt lk 126). Sestap töötab võimalik lepitus just kirjanduslikult, öeldu või kirjutatu väljenduslaadis, mitte argumendi jõus, teose paatoses, mitte eksplitsiitses sisus, *logoses*.² Järgneva kriitika kaudu üritan kombata Tombergi universumi piire. Näitan, et on võimalik kahtluse alla seada kõiki Tombergi uurimuses põimuvaid ja teineteist toetavaid põhiliine, mis on järgmised: 1) immanentsuse ontoloogia, kus üldiseimal tasandil koosneb *kõik* võimalikkuse virtuaalsest lõputust väljast, mis subjekti jaoks lõhestub võimalikkuseks ja tegelikkuseks; 2) kirjanduse piiritlemine väljamõeldisena, mis aktualiseerib võimalikkust ilma seda teosta-

² See tähelepanek ja eristus pärinevad algselt Derrida Foucault'-kriitikast hulluse enda kirjutamise võimalikkuse kohta, kuid arvan, et antud tähelepanek on tähtis mis tahes juhtumite puhul, kus keel tegeleb väljaspoolsusega. Kirjanduslikust väljendusest kui erilisest puhvertsoonist mõistuse ja hulluse vahel on huvitavalt kirjutanud Shoshana Felman, vt S. Felman, *Madness and Philosophy in Literature's Reason*. – Yale French Studies, 1975, nr 52, lk 206–228. Mainitud allikas sisaldub ka viidetega varustatud ülevaade Derrida ja Foucault' vaidlusest.

mata; 3) kirjanduslike näidete valik kahe eelneva kontseptsiooni demonstreerimiseks.

Tombergi ontoloogia piirid ja kriitika

Tomberg ei lähene oma uurimisprobleemile kirjandusteoorias üldlevinud kitsarinnalisuselt, kus suhestatakse väljamõeldis tegelikkusega ning vaadeldakse väljamõeldise toimimist, lähtudes tegelikkuse argimõistuslikust, filosoofiliselt reflekteerimata mõistest, jõudes parimal juhul tunnistuseni, et on veel teisi olemisviise, võimalikke maailmu peale tegelikkuse. Tomberg küsib filosoofina metafüüsika põhiküsimuse: mis on ülepea olemas? Tema vastus lähtub esialgu Deleuze'i puhta immanentsuse teooriast, kus olemas on võimalikkuste lõpmatu singulaarne ruum, puhta saamise voog, kus võimalikul ja tegelikul pole põhimõtteliselt vahet (vt nt 1.3). Edasi kritiseeritakse-arendatakse seda teooriat Žižeki abil ning jõutakse Deleuze'i absoluutse immanentsuse printsüübist loobumiseni (lk 39, vt ka minimaalsest erinevusest ptk 1.2). Vähemalt mõtte ja taju seisukohast lähtudes muutub erinevus võimaliku ja tegeliku vahel tähtsaks, ehk täpsemalt: subjekt on see, mis hoiab võimalikkust silmapiiril (lk 38); subjekt on lõhe või pidevusetus immanentsuse sees (lk 44). Antud psühhoanalüütiliste sugemetega subjektkäsitlus (vt 1.7) on ka lähtekoht, kuhu Tombergi ontoloogia ankurdu, kirjandus peab püüdma lepitada just seda lõhet, mis subjekti pidevalt ilmneb. Kirjeldatud ontoloogiliste lähtealustega põimitakse Jaan Unduski käsitlus lausumisest kui alatisest luhtumisest (midagi öeldes jääb kõik muu nimetamata, käsitlus toetub omakorda Derridale ja Levinasile) ning Benjamini ajaloo filosoofia, kus käsitletakse analoogiliselt ajaloo sündmust katastroofina, mis välistab kõik muu, mis oleks võinud juhtuda

(ptk 2). Selles situatsioonis tulebki mängu lepitav kirjandus (vt 2.5).

Tombergi ontoloogiline avang on loogilises mõttes koherentne tervik, ometi jääb see poolikuks või siis vähemalt poolikult põhjendatuks. Kirjeldatud teooria on vaatamata kogu poeesiale ja subjektis avalduvale puuduolekule realistlik ontoloogia. Kuid ometi peaks autor tunnistama – räägime nagu filosoof filosoofiga –, et kahevalentne skeem võimalikkusest/tegelikkusest koosneva kõige kohta pole ainuvõimalik. Ütleksin isegi, et säärane ontoloogiline ruum on vaatamata selles toimuvale lahknemisele ja riiale turvaruum, kus kõik vastuolud on põhimõtteliselt kujutletavad ning seega ka lepitatavad.

Mis Tombergi metafüüsikas puudub? Kas on või ei ole, hoopis selles on Parmenidesest peale küsimus! Ehk püüdes seda küsimata jäänud probleemi väljendada Tombergi uurimuse keeles: mis juhtub siis, kui võimalikkuse lõputu väli tervikuna luhtub, kui see väli polegi lõputu, vaid lõplik ning koondub täielikku võimatusse?³ Kui asetada tegelikkuse/võimalikkuse polaarsusele vastu eimiski, saame probleemi, mille kõrval võimalikkuste luhtumine tegelikkuses tundub naljanumber.

Need on mõtlemise umbteed, kuhu Tomberg ei astu. Kui jääda rangelt Deleuze'i immanentse metafüüsika positsioonile, siis oleks eimiski vältimine põhjendatud, kuid ma ei mõista, miks transtsendentsi mängu tuues (vt lk 38) jääda poolele tee? Võib ehk väita, et kõige luhtumine eimiskis on tühi metafüüsiline abstraktsioon või subjek-

ti puuduse-loomusest tulenev variefekt, seevastu kui võimalikkuste luhtumine on meile vahetult antud (vt 1.7). Siiski leidub mõjukaid teoreetilisi käsitusi eimiski ilmnemisest vahetus kogemuses, nt võimatuse ilmnemine ülevustundes.⁴ Sel põhjusel ei saa Tombergi ontoloogiat põhjendada ka puhtkogemuslikult, väites, et subjekt kui lõhe ja puudus peab olema just tingimata võimalikkuse/tegelikkuse vahel.

Esitatud formaalontoloogilised süüdistused võimenduvad peagi vaidluses kirjanduse piiride ja ülesande üle.

Tombergi kirjandusmõistmise piir(atus)

Sissejuhatuses väidab autor, et ta tahab kõnelda pigem sellest, kuidas kirjandus toimib, ning vähem sellest, mis kirjandus on (lk 11), tunnistades samas, et kuidas-küsimus võrsub alati intuiitiivsest arusaamisest, mis miski on (lk 11). Kuigi Tomberg üritab vältida kirjanduse ranget defineerimist, avaldub tema kirjandusmõistmine siiski selgelt (vt 2.5; kokkuvõte). Kirjandus on vaatlusaluse töö autori jaoks „tegelikkuses tuvastatav väljamõeldis, mis opereerib sõnadega teatud kindlal viisil” (lk 150). Peetagu silmas Tombergi ontoloogiat: väljamõeldise mõistega pole saavutatud lõplikku eristust tegeliku ja illusoorse vahel, kõige üldisemal ontoloogilisel tasandil pole väljamõeldis kui põhimine äratähistatus tegelikkusest eristatav (lk 150). Tomberg täpsustab samal leheküljel, et tema uurimus toimib vähem üldisel tasandil, lõhe tasandil tegeliku ja võimaliku

³ Sellist ontoloogilist võimalust iseloomustab minu hinnangul Martin Heideggeri mõtlemine, kus käsitletakse olemist lõpliku-na ning see lõplikkus langeb olemasolemisele (*Dasein*) osaks just Tombergi terminites öeldes täieliku luhtumuseks – olemises surma poole sulguvad kõik teised võimalikkused. Vt M. Heidegger, *Sein und Zeit*. Tübingen: Niemayer, 1967, § 52–53, lk 255–267.

⁴ Ülevustunde negatiivsusest vt nt: R. Gasché, *The Sublime, Ontologically Speaking*. – *Yale French Studies* 2001, nr 99, lk 117–128. Siinkirjutajalt on sel teemal ilmumas teadusartikkel ajakirjas *Methis*. Eimiski vahetust kogemisest üldisemalt vt M. Heidegger, *Was ist Metaphysik?* – M. Heidegger, *Wegmarken*. Frankfurt am Main: Klostermann, 1978, lk 103–121.

(väljamõeldise) vahel – see lõhe sai eelnevalt määratletud subjektina.

Sidudes oma kirjanduskontseptsiooni ontoloogiaga, väidab Tomberg korduvalt, et väljamõeldis lepitab luhtunud ainsuslikke võimalikkusi tegelikkuse endaga (nt lk 62). Kuidas see toimub, oleks juba pikem jutt, igatahes ei tohi lepitust mõista millegi lõplikuna, täituvana, mida saaks kirjeldada argieluliste väljenditega, nagu „asjade selgeks rääkimine” või „minevikuga lõpparve tegemine”. Autor rõhutab korduvalt, et lepitusjõud on nõrk (vt 2.4, eriti lk 69), lepitus saab olla vaid osaline (see tuleb juba Tombergi subjektkäsitusest), lunastus jääb puhta võimalikkuse valda (lk 71). Kirjandusteosel, kus avalduks puhas võimalikkus ise ilma tegelikkuses luhtumiseta, oleks küll ammendamatu lepitusvaru, kuid niisugune teos oleks iseeneses eimiski (lk 146).

Lepitusest ei saa rääkida teaduse keeles, ka Tomberg kasutab lepituse ilmestamiseks juba teoreetilisel tasandil ohtrasti võrdpilte ja metafoore. Näiteks Benjaminilt laenatud kujund ajalooinglist, kes on suunatud pilguga minevikku ja näeb konkreetset ajaloo-sündmuses üle jäänud võimalikkusi luhtavat katastroofi (lk 55); või siis Blanchot' kujund Messiast, kes jääb alati tulemata (lk 70–72). Mõistagi süvendavad analüüsivad kirjandusallikad seda leppimismeeolu: pike-malt käsitletakse Ene Mihkelsoni ja Erkki Luuki, aga ka Jorge Luis Borges, Mehis Heinsaart, Betti Alveri vaikimist. Põhimõtteliselt võiks Tombergi lähenemist proovile panna nii, et otsida vastupidiseid näiteid, teoseid, mis tõrjuksid lepitamast, nagu näiteks hävitusakti nürimeelne kordumine de Sade'i teostes. Ma näen siin kahte olulist küsimust, mis jäävad Tombergil seni lahendamata.

1) Kui lugeda kirjandusliku lepituse skeemi näidetest lahus, siis seisneb kirjandusteose vabastav potentsiaal just

selles, et ta meenutab mulle üht luhtunud võimalikkust (lk 74–75). Siit tekib küsimus: kui ratsionaalsus uinub ning algab väljamõeldis, siis kas võime lepitusena käsitleda ka olukorda, kus uinuv mõistus sünnitab koletisi? Teisisõnu, kui võimalikkuste väljast ilmneb meile midagi säärast, mida oleme harjunud käsitlema katastroofina tegelikkuse tasandil, näiteks Huxley „Hea uus ilm”, de Sade'i piinakambrid või kõikide juutide hävitamine Hitleri poolt? Ma ei näe puhtteoreetilist takistust Tombergi teooria säärase tõlgendamise vastu, üksnes autori pieteeditundest kantud näidete valik paneb mind kahtlema säärase mõttekäigu relevantsuse osas.

2) Kirjandusteose lepitusfunktsioonis tundub sisalduvat ka kohustuslik uudsuse või imestuse aspekt: väljamõeldis toob esile võimaliku, mille tegelikkus oli varjutanud. Teine fenomen, mis kirjanduse lepitusvaru proovile paneb, on tütuseni minev keelt ära kulutav kordumine teoses, kas või taas de Sade'i näitel.⁵ Kas ei mandu sel juhul väljamõeldis tegelikkuseks, sulgedes lugu ümbritsevate teiste võimalikkuste dünaamilist vabamängu?

Ometi ei analüüsi ma siinkohal mainitud probleeme edasi kas või juba seepärast, et Tomberg on oma töös korduvalt tunnistanud, et kogu kirjandus ei pea lepitama alati kõiki. Tooksin hoopis esile järgmise kriitilise märkuse, et Tombergi väide, mille kohaselt ta lähtub oma analüüsidest tekstipoetikas vahetult antust (lk 15), on naiivne ja

⁵ Üheks valusaks näiteks, kus täituvad mõlemad praeguses kriitilises eristuses toodud liinid, oleks lõik Stanley Kubricku filmist „Hiilgus”. Meenutagem Jack Nicholsoni trükkimas järjekindlalt kirjutusmasinal, vildakas irve näol, lehtedele ühtainsat sõna: MÕRV. Kas ka see võiks olla lepitav kirjandus? Mõistan, et näide ei pruugi olla relevantne, kuna täitunud paberilehed ei pruugi vastata väljamõeldise miinimumnõuetele, mida Tombergi uurimuses eksplitsiitselt välja ei tooda.

teostumatu: esiteks on lugemisviisid alati subjektiivselt häälestusest laetud⁶ ning teiseks tuginevad ka kirjandust analüüsivad peatükid olulisel määral teistele tõlgendustele, sekundaarallikatele (eriti Luugi puhul, vt ptk 4).

Ükski kirjanduslik väljamõeldis ei saa hoida avali võimalikkuste kogu lõputut välja, kuna ka väljamõeldises täitub *midagi* millegi muu arvelt. Ontoloogilises mõttes pole väljamõeldisel seega tegelikkuse ees eelist. Ehk võiks kirjandusliku väljamõeldise eeliseks olla mitte kaasahaaravus ja usutavus (ses osas ei saavutata kunagi taju ja mõtte jaoks tegelikkuse taset), vaid just nimelt see, et kirjandusteoses avaldub luhtumus puhtamal kujul kui tegelikkuses? Kas ei seisne kirjanduse lepitav loomus selles, et suur kirjanduslik väljamõeldis ebaleb, kõhkleb, vangub, lüües sellega lugejalgi pinna jalge alt ning meelitades teda koos Don Quijotega igavesele traagilisele naeruväärsele eksirännakule eikuhugi?⁷ Mulle tundub, et oma uurimuse *logoses* Tomberg seda välja ei ütle, kuid *paatoses* ning eneskriitilistes tõdemustes mängib selline luhtumus kogu aeg kaasa. Kas pole Tombergi uurimuse eesmärk seega üksnes retooriline, panna lugejat kuulma kirjandust ennast? Selle tunnistamine ei pruugi olla filosoofiline häving, moodsast filosoofiast võib leida väljaarendatud kontseptsiooni tõe retoorilise loomuse kohta.⁸ Ometi tundub mulle,

et mis tahes teoreetiline töö on lepituse sihis väheefektiivne: kes kirjanduses luhtumist kuuleb, leiab sealt isegi lepitust ega küllastu argipäevas; kellega kirjandus ei kõnele, seda ei aita teoreetiku meelitus. Viimaks tuhmistab teooria kirjanduse enda nõrka jõudu, ka antud uurimuses. Samas võib olla teostumise luhtumises töö päristine tähendus.

Eelnevalt esitatud kõhklused kerkisid esile mõeldes Tombergi uurimuse horisondil, kuid nüüd läheksin veelgi kaugemale ning esitaksin peamise süüdistuse. Kuigi seda ei väideta kategooriliselt, jääb kõikide töös esitatud kirjanduse seletuste ja määratluste põhjal mulje, et kirjandus on igal juhul väljamõeldis – põhimise äratahistatuse mõttes. See tees ei ole ilmne: äkki leidub siiski ka sellist kirjandust, mis ei ole väljamõeldis, ei jutusta midagi, ei tähenda midagi? Ma ei arenda siin privaatset uitmõtet, radikaalse negatiivsuse probleem on olnud vähemalt viimasel poolsajandil esil nii kirjanduses (nt Beckett) kui ka filosoofias.⁹ Näiteks teeb ka Tombergi töös mitmel puhul tsiteeritud Maurice Blanchot oma essees „Kirjandus ja õigus surmale” eristuse kirjanduse kahe nõlva vahel.¹⁰ Kui kirjanduse üheks nõlvaks on fiktsiooniloome, väljamõeldis, siis teise nõlvana lisandub luule, kus keel pöördub endasse ning keeldub midagi väljendamast.¹¹ Essees „Kirjanduslikkuse

⁶ Selle väitega on küll põhimõtteliselt võimalik vaielda, kuid sel juhul tuleks tutvustada subjektiivsust taandavaid reduktioone. Uurimusest ilmneb selgelt, et Tomberg ei soovi selle väitega vaielda.

⁷ Seda kirjanduse võimalikku eksitavat eelist filosoofia ja teaduse ees on veenvalt demonstreerinud Milan Kundera. Vt M. Kundera, *Romaanikunst*. – Loomingu Raamatukogu 1998, nr 11–12, eriti lk 13–14.

⁸ Vt G. Vattimo, *Truth and Rhetoric in Hermeneutic Ontology*. – *The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Postmodern Culture*. Cambridge: Polity Press, 1994, lk 130–144.

⁹ Vt nt: S. Budick, W. Iser (toim), *Languages of the Unsayable*. Stanford, California: Stanford University Press, 1987; D. Fischlin (toim), *Negation, Critical Theory and Postmodern Textuality*. Dordrecht–Boston–London: Kluwer, 1994; T. Walsh, *The Dark Matter of Words. Absence, Unknowing, and Emptiness in Literature*. Carbondale, Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1998.

¹⁰ M. Blanchot, *Literature and Right to Death*. – *The Station Hill Blancot Reader*. Station Hill: Barrytown Ltd, 1999, lk 359–400.

¹¹ M. Blanchot, *Literature and Right to Death*, lk 386.

ruum¹² kirjeldab Blanchot luulet läbi-
valt just võimatuse terminites ja võrd-
piltides (ontoloogiliselt kõneldes haa-
kub see võimatus Tombergi ontoloogia-
st välistatud eimiskiga) näiteks
väljaspool ennast asuva ruumina¹³ või
tegevusena, kus mitte millegi ütlemise
võimatus algab lõputult uuesti.¹⁴ Blan-
chot ilmestab oma võimatu kirjanduse
kontseptsiooni põhiliselt Kafka ja Mal-
larmé loominguga; kõige rohkem on
negatiivse loome raames uuritud ehk
Samuel Beckettit, aga näidetena võib
esile tuua ka sürrealistlikku automaat-
kirjutust või ka hilise Laabani häälus-
tusluulet. Tombergi uurimusega haaku-
des kõlaks põhiline arendust vajav
vaidlusküsimus nii: kas iga märk tingib
väljamõeldisele omase äratähistatuse
või leidub ka tähendusetut, ehk koguni
tähendust hävitavat kirjandust? Otsus-
tava tähtsusega aspekt Tombergi uuri-
muses, kus vaidlus võiks aset leida, on
vakatuse naudingu staatus: kas nau-
dingus, kus katkeb keele side maailma-
ga, ilmneb kõikevõimaldatus, puhas
võimalikkus (lk 125) või hoopis midagi
veelgi vähemat, võimatust?¹⁵ Ma ei soo-

¹² M. Blanchot, *The Space of Literature*. Lincoln–London: University of Nebraska Press, 1982.

¹³ M. Blanchot, *The Space of Literature*, lk 142.

¹⁴ M. Blanchot, *The Space of Literature*, lk 157.

¹⁵ Barthes'i säärast radikaalset lugemist võiks õigustada järgnev tsitaat: „Nauding põhjustab sotsiaalsuse järsu kao, kuid siiski ei järgne sellele mingisugust liikumist subjekti (subjektiivsuse), isiku, üksinduse suunas: kõik kaob täielikult. Illegaalsuse sügav põhi, must ekraan.” – R. Barthes, *Tekstimõnu*. Tallinn: Varrak, 2007, lk 52. Minu ja Tombergi Barthes'i lugemisviiside erinevus ulatub tagasi ontoloogiasse ning seda vaidlust tuleks pidada võimaluse korral pikemalt.

vi väita, nagu oleks viimane küsimus juba Tombergi kahjuks lahendatud, pigem võib olla see säärane küsimus, mis jääbki meid lahendamatuna purema. Samuti ei soovi ma vihjata, nagu pidanuks Tombergi doktoritöö sisaldama ka tähendusetu luule võimalikkuse põhjalikku analüüsi. Väljamõeldise kohta kehtib Tombergi tõlgenduskeem suurepäraselt. Ometi tundub mulle, et nii eimiski (kui kõikide võimaluste välja taga ähvardava võimatuse) kui ka tähendusetu luule täielik vältimine on Tombergi puhul sümptomaatiline ning mingil salapärasel viisil motiveeritud.

Jaak Tombergi uurimus, mida tuleb vaatamata eelnevatele norivatele märkustele nimetada säravaks, algab ja lõppeb meenutusega Jorge Luis Borgese jutustusest „Aleph”. Kui tegelikustunud reaalsuses asetsevad ruumipunktid nukralt omaette, puutudes vaid oma naabritega kokku, siis Borgese jutustuse kirjanikust tegelase keldritrepil asus üks imeline punkt, milles sisaldasid kõik teised punktid. See ammandamatu lepitusvaruga punkt Aleph, mis inspireerib Tombergi väitel kirjanikku (lk 154), on kahtlemata heaks metafooriks ka Tombergi enda taotluse iseloomustamisel. Kui asetame Alephile vastu Blanchot' metafoori kirjanduslikkuse ruumist, mis ei sisalda midagi, isegi mitte iseennast, siis saabki siinses arvustuses aset leidnud vaidlus võrdpildina kokku võetud.

LEO LUKS

AABITSAL ON AJA NÄGU

Juris Cibulšs. Latgaliešu ābeces 1768–2008. [Rīga]: Zinātne, 2009. 175 lk.

Juris Cibulšs on üllitanud huvitava uurimuse latgali aabitsatest. See on esmakordne põhjalik ülevaade latgalikeelsetest aabitsatest, õieti on tegemist esimese Läti aabitsalugu laiemalt valgestava uurimusega.

Raamat algab üldisemate peatükki-dega, milles J. Cibulšs annab lühiülevaate aabitsatüüpidest ja illustreerimisprintsiipidest, lugemaõpetamise meetoditest, aabitsate olulisimaist tunnustest ning iseloomujoontest. Tema sõnul on aabitsad kui miniatuursed entsüklopeediad, mis räägivad kaasakiskuvalt ja ülevaatlikult oma maa ajaloo, geograafiast ja kultuurist. Eraldi peatükis on raamatu autor pidanud vajalikuks käsitleda koduõpetust. Ema õpetust voki juures on meenutanud peaaegu kõik Latgale kirjamehed ja -naised. XIX sajandi teisel poolel, trükikeelu ajajärgul (1865–1904) ja veel pärast sedagi, kui latgali keele ja kultuuri säilitamisel oli oluline osa täita naisrändõpetajatel. Rändõpetajad kulgesid külast külla ja õpetasid lapsi lugema. Juris Cibulši raamatus on ohtralt illustreeritud aabitsate esikaantest ja sisust.

Teadaolevalt trükiti esimene aabits Euroopas 1491. a. See oli ladinakeelne. Aabitsa eelkäijaks olid vaha- ja puutahvlid (lad *tabulae abcdariae*), millele kirjutati tähestik, harjutussilbid ning tähtsaimad palved. Latgali aabitsate ajalugu on paari sajandi vanune. Latgali aabitsad [latgalipäraselt enamasti (*e*)*lementars*] liigitab raamatu autor aabitsateks-katekismusteks, latgali autorite aabitsateks, Latgale koolidele kohaldatud läti aabitsateks, uuemateks aabitsateks, Nõukogude Venemaal väljaantud aabitsateks, Latgale venestamist taotlevateks aabitsateks ja uue

aja aabitsateks. Raamat tutvustab kõiki teada olevaid latgali aabitsaid, sealhulgas nende sisu, õppimismeetodit, kasutatud ortograafia eripära jms, mahtu, formaati, trükiarvu, ilmumisaega ja -kohta. Samuti on esitatud info aabitsa tsensori, vanade aabitsate teada oleva(te) eksemplari(de) säilituskoha ja ilmumisaja hinna kohta. Autor on lisanud sellegi info, millised latgali aabitsad on tema isiklikus aabitsakogus.

Mitme sajandi vältel õpetasid latgali aabitsad lugema tähenimesid veerides, mis oli lastele üpris rõõmutu tegevus ja lugemine sai selgeks vaevarikkalt. Selgeks see ometi saadi: Juris Cibulš rõhutab, et Latgales oli kirjaoskuse tase suhteliselt kõrge. Esmakordselt rakendatakse lugemaõpetamisel häälikumeetodit Latgali ärkamisliikumise keskse tegelase, insener Francis Kempši koostatud aabitsas, mis ilmus aastal 1901 Peterburis. Latgalid olid ja on tänapäevalgi rõhuvast enamuses katoliiklased. Seetõttu on latgali aabitsatest õppinud katoliku, mitte luteri lapsed. Latgali aabitsad annavad hea ettekujutuse sellest, kui oluline on olnud katoliku kiriku osa latgalikeelse kirjasõna loomisel, viljelemisel ja säilitamisel. Katoliku aabitsad ei kasuta gooti kirja, nende kaanel pole kukekujutist. Tugevasti poolamõjulise ortograafiaga latgali aabitsates on gooti kirja siiski tutvustatud, näiteks 1902. aasta aabitsas „Jauns Elementars” („Uus aabits”), seevastu aabitsakukk, mis ilmus saksa aabitsa kaanele XVI sajandi teisel poolel, on latgali aabitsatraditsioonile täiesti tundmatu. XIX sajandi latgali aabitsate pealkirjas on nimetatud ka sihtgrupp – talupoisid –, tüdrukuid kooli ei lastud. Samuti tuletavad selle aja aabitsad meelde, et vitsakaristus on vältimatu, sest vitsa abil saavat tähed kiiremini selgeks ja katekismus jäävat

paremini pähe. Katoliku vaimuliku ja aktiivse ühiskonnategelase Nikodems Rancānsi 1925. aastal ilmunud aabits oli esimene latgali aabits, mille kaanelt vaatab vastu lugemist õppiva tüdruku pilt. Selle aabitsa tekstid püüavad kasvatada armastust kodukandi vastu, olgu siinkohal näitena toodud kahekõne „Diwi puikas” („Kaks poissi”, lk. 89): *Kas tu esi? – Latgalits. – Kaidas tu tici-bas? – Katoļu. – Kur tu dzeiwoj? – Latgolā. Kur syltoka saulite, kur gordoka maizite? – Dzimtinē.* (Kes sa oled? – Latgal. – Mis usku sa oled? – Katoliku. – Kus sa elad? – Latgales. – Kus päike paistab soojemalt, kus leib maitseb magusamalt? – Sünnimaal.)

Esimene latgali aabits trükiti aastal 1768 Vilniuses Jesuiitide Akadeemia trükikojas, autoriks tõenäoliselt jesuiitide ordu preester Miķelis Rots. Selle nagu terve rea järgnevategi latgali aabitsate ühtki eksemplari pole teada olevalt säilinud. Esimene säilinud latgali aabits on aastast 1802. 1855. aasta aabits „Eysa mociba del mozu barnu” („Lühike õpetus väikeste laste tarvis”), mis on tõenäoliselt üldse esimene Latgales väljaantud raamat, on trükitud Daugavpilsis (lk 40).

Pärast Poola 1863.–1864. aasta ülestõusu mahasurumist kehtestati Tsaari-Venemaa koosseisu kuuluvatel poolakeelsetel aladel trükikeeld, mis kestis 1904. aastani. Trükikeelu sisu oli lühidalt järgmine: Poolas ja Leedus ning Vitebski kubermangus ei tohtinud trükkida raamatuid ladina tähtedega. Venestamispoliitika sisu oli täpsemalt määratletud Vilniuse sõjaväepiirkonna kindralkuberneri Konstantin Petrovitš von Kaufmani tsirkulaariga, kus on juttu küll ainult leedu keelest. Kuid kui aastast 1871 allutati Vitebski kubermang siseministeeriumile, hakkas keeld kehtima ka latgali keele suhtes. Venestamisajal avaldati latgalitele adresseeritud Nikolai Sokolovi ja Jānis (Ivans) Sprōgise *bokveris*, s.o aabits.

See trükiti Vilniuses 1864. a. Aabitsa vasakpoolsel leheküljel on venekeelne tekst, paremal lätikeelne vene tähtedega. Kuid kõnealune aabits ei juurdunud ei koolides ega koduõpetuses: vene tähti tunti halvasti ja läti keel oli latgalitele võõras ja kaugel. Aabitsas nähti muuhulgas vene õigeusu propagandat, mida katoliku vaimulikkond ei saanud kuidagi heaks kiita. Juris Cibušsil on kaudseid andmeid selle kohta, et aabitsat müüdnud ainult üks eksemplar, kuid ülistati seda kui läti ja vene rahva sõbralike suhete eredat näidet. Latgale koolides rippusid trükikeeluajal kirjad, mis tuletasid meelde, et läti keeles rääkimine on rangelt keelatud. Ligi 40 aastat väldanud trükikeeluajal ilmus mitu konterbantaabitsat, mille kaane ja tiitellehe andmestik (autor, väljaandmiskoht ja -aeg, tsensoriluba) oli puhas falsifikatsioon. Oli tava kõita need kokku mõne saksakeelse raamatuga, näiteks operetilibretoaga (lk 44).

Sõjaeelses Läti Vabariigis hakati välja andma Latgale koolidele kohandatud aabitsaid. Latgali keel oli õpetuskeeleks esimesed neli klassi. Pärast 1934. aasta 15. mai riigipöret keelustati koolides latgalikeelne õpetus, latgali õpikuid isegi põletati vaenulike kooliinspektorite käsul. Latgali aabitsaid ei ilmunud ei Saksa ega Nõukogude okupatsiooni ajal. Alles 1992. aastal, rohkem kui pool sajandit kestnud vaheaja järel, ilmus Juris Cibuši ja Lidija Leikuma koostööna taas latgali aabits. Viimane polegi õieti mõeldud lugemaõpetamiseks, vaid kujutab endast omamoodi Latgale teatmikku, näiteks võrreldakse latgali kirjakeelt läti kirjakeelega, tuues välja tema omapära.

Eraldi peatükk käsitleb Nõukogude Venemaal väljaantud latgali aabitsaid. Need trükiti kas Moskvas, Pihkvas, Novosibirskis või Tomskis. Aastal 1926 anti Nõukogude Venemaal latgalitele vähemusrahvuse staatus ja neil oli õigus luua oma koole ja organiseerida

kultuurielu. Kuid kooliõpikud ei tohtinud käsitleda ei Latgalet ega Lätit, vaid pidid toetuma Siberi ainestikule (seal elas arvukalt väljarännanud latgaleid), nende aadressiks olid lauskollektiviseerimise piirkonnad. Sama poliitilist liini pidid loomulikult järgima ka aabitsad, käsitledes klassivõitlust, klasside likvideerimise teooriat, ühiskonnakahjurite likvideerimist. Aabitsatekstitid rääkisid Lenini „surematust õpetusest”, revolutsioonipühadest, võitlusest kulakluse ja puskariajajate vastu jne. Venemaal 1937. aastal alanud terror puudutas täiel määral ka latgaleid ja nende keelelisi ning kultuurilisi pürgimusi: latgalikeelne õpetus keelati ja õpikute autorid repressseeriti.

Raamatu lõpus on latgali aabitsate kronoloogiline loend. Viimane on leitav ka internetis aadressil http://vlksa.nautreni.lv/abece_2.htm.

Latgalid ja setud on paljuski saatusekaaslased. Aabitsad on aja nägu ja pakuvad omapärase võimaluse tutvuda latgalite heitliku ajalooga.

Tutvustatava raamatu autor Juris Cibulš (snd 1951) on mitme latgali

aabitsa autor või kaasautor, sh „Latgališu ābece (lementars)” („Latgali aabits”, 1992; koos keeleteadlase Lidija Leikumaga), „Vasals!: latgaliešu valodas mācība” („Tere!: latgali keele õpik”, 2003), „Ābece” („Aabits”, 1996), „Darba burtnīca. Burtu kamolītis” („Töövihik. Tähekerä”, 1996). J. Cibulš on koostanud ka Purlova murraku, oma kodumurraku aabitsa ja lugemiku „Purlovas ābece” (2004). Laialt teatakse Juris Cibulši kui tuntud aabitsakoguja kollektiooni, kus on umbkaudu 4000 aabitsat 200 maalt 660 (teistel andmetel 750) keeles või murdes. Tema kogu on tutvustatud paljudel näitustel Lätis ja väljaspool seda. J. Cibulš on tulihingeline latgali keele õiguste eest võitleja ja ta on avaldanud sellel teemal terve rea teravatoonilisi kirjutisi. Eesti keeles on ilmunud Juris Cibulši kirjutis „Latgali keelest” [Piirikultuuriq ja keeleq. (Võro Instituudi toimõndusõq 17). Võro: Võro Instituut, 2005, lk 67–75].

LEMBIT VABA